

دو نمونه از قرآن‌های کوفی کهن

در بیست و سومین کنفرانس سالانه بین‌المللی ملکم، که درباره نسخه‌های خطی و اسناد مکتوب در روزهای ۷-۹ خردادماه در سن پترزبورگ روسیه برگزار گردید، از اینجانب جهت شرکت در آن همایش و ارائه مقاله‌ای در ارتباط با آن کنگره دعوت رسمی به عمل آمد. از این رو به اتفاق همکار پژوهشگر، آقای سید محمد اصفیائی، ضمن شرکت در آن کنفرانس، مقاله زیر را آماده و در روز افتتاحیه قرائت کردم. این مقاله به زبان‌های روسی و انگلیسی نیز ترجمه و در اختیار شرکت‌کنندگان کنفرانس قرار داده شد.

کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته‌الله تا امروز به جز صدها هزار کتاب چاپی (به بیش از ۵۰ زبان) افزون بر ۶۱۰۰۰ عنوان نسخه خطی نفیس اسلامی از سده‌های نخستین اسلام تا عصر حاضر را در گنجینه ارزشمند خود نگهداری می‌نماید؛ که از لحاظ کمی و کیفی، نخستین کتابخانه جمهوری اسلامی ایران و دومین کتابخانه جهان اسلام به شمار می‌آید. در این گنجینه، نسخه‌های منحصر به فرد و نفیس و کهن، به خطوط بزرگان و نام‌آوران اسلامی، از یک هزار سال پیش تا عصر حاضر، وجود دارد و آن را از دیگر کتابخانه‌ها متمایز ساخته است. این مجموعه عظیم را پدر بزرگوارم به تنهایی در طول زندگانی پرفراز و نشیب خود، با سختی‌های فراوانی که متحمل گشتند، تهیه کردند و سرانجام در طبق اخلاص نهاده به رایگان تقدیم جامعه فرهنگی نمودند. در گنجینه نسخه‌های خطی این کتابخانه، تعداد بسیاری از نسخه‌های قرآن کریم وجود دارد که برخی به خط کوفی و برخی دیگر به خطوط ثلث و نسخ و نستعلیق و ریحان است؛ که در سده‌های مختلف کتابت شده و تعدادی از آن‌ها از نظر خط و تذهیب بسیار نفیس می‌باشند. در این گزارش دو

نمونه از نسخه‌های کهن کوفی این کتابخانه را برگزیده‌ایم و به معرفی آن‌ها پرداخته‌ایم. به جز قرآن کریم، نسخه‌های بسیار نفیس و ارزشمند دیگری به خطوط دانشمندان معروف از سده پنجم تا عصر حاضر وجود دارد که بسیار نفیس و ارزشمند می‌باشند. تاکنون ۳۰ جلد از فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه که دربرگیرنده یک ثلث از نسخه‌های خطی موجود آن است، چاپ و منتشر شده و بقیه نیز بتدریج منتشر می‌شود. در حال حاضر این کتابخانه با بیش از ۴۰۰ مرکز علمی - فرهنگی و کتابخانه‌های بزرگ جهان ارتباط متقابل دارد و روزانه به طور متوسط دو هزار نفر از محققان و علاقه‌مندان از آن استفاده می‌کنند. آمار ارائه شده از نسخه‌های خطی این کتابخانه روزافزون است؛ زیرا همه روزه نسخه‌های خطی بسیاری اعم از خرید شده و یا اهدا گشته، به این گنجینه افزوده می‌شود.

قبل از معرفی دو نسخه کهن کوفی که اساس این گزارش را تشکیل می‌دهند، تاریخچه مختصری از سیر تحوّل خط کوفی را بیان می‌کنیم.

نسخه‌های خطی قرآن کریم به خطوط کوفی و ثلث و نسخ و ریحان و نستعلیق و غیر آنها، زینت بخش کتابخانه‌های بزرگ و کوچک جهانند؛ لیکن مخطوطات کوفی که اکثراً مربوط به سده‌های نخستین اسلام است و بیش از یک‌هزار سال از کتابت می‌گذرد، در کتابخانه‌ها کمتر یافت می‌شوند؛ مگر در کتابخانه‌های قدیم و یا بزرگ کشورهای مختلف، که آن هم قرآن کوفی کامل نیستند.

خط کوفی در آغاز از خط نبطی و آرامی از قبایل آرامی شمال، شرق و جنوب صحرای سینا شکل گرفته است و می‌توان آن را با شیوه استرنجلو از خطوط سریانی قابل مقایسه دانست. ولی باید گفت که خط کوفی به کلی از سریانی جدا بوده است، و کمتر خطی در جهان باقی مانده که از حیث تنوع با خط کوفی برابری تواند کرد.

با ظهور اسلام در سده اول هجری قمری، که قرآن کریم بر پیامبر گرامی نازل شد، آیات قرآن با حرمتی خاص نگاشته می‌شد و در حقیقت در همان سده آغاز اسلام، یک دگرگونی پیش آمد و خط در زندگی مردم، به ویژه اعراب، اهمیت خاص یافت و چنان توسعه پیدا کرد که خطوط را به نام شهرهایی از جمله: مکه، مدینه، کوفه و بصره نام‌گذاری کردند، لیکن در کوفه، چون بیشتر شایع بود، به خط کوفی شهرت یافت. در اوایل دوران اسلامی، دو شیوه نوشتاری متمایز از یکدیگر در خط کوفی

پدید آمد: گونه نخست دارای نقش و نگار، و به صورت رسمی و هندسی بود و اصولاً برای ثبت یادبودهای تاریخی بر مواد سخت از جمله سنگ و چوب ثبت می‌شد و قدیمترین نمونه آن بر روی سنگ آرامگاهی است که در سال ۳۱ هجری ساخته شده است. نوع دوم، خط کتابت نامیده شد که برای مکاتبات و تألیف آثار استفاده می‌گردید. پس از این دو گونه خط کوفی، سومین خط پدید آمد و قرآن‌های بسیاری را با این نوع خط کوفی تا سده سوم هجری قمری، کتابت نمودند.

به گفته مورخان آثار اسلامی، در این گونه نوشتارهای کوفی، گونه‌هایی دیگر پدید آمد که از آن جمله می‌توان به خطوط زیر اشاره کرد:

۱. کوفی ساده: خالی از طرح‌های اسلیمی و زیباسازی و فقط حاوی مطالب بوده است. این خط به صورت گسترده در شرق و غرب جهان اسلام در سده‌های نخستین گسترش یافت و به عنوان بهترین خط شناخته شد؛ که نمونه آن در مسجد قبة الضحرة در قدس شریف موجود می‌باشد.

۲. کوفی اسلیمی: در دنباله آن نقش‌هایی شبیه گیاهان ترسیم می‌کردند و از حروف ایستاده و خوابیده ترکیب یافته بود، همچون شاخه‌هایی نازک که دارای برگ‌هایی از درختان مختلف بوده است. این گونه خط بیشتر در شمال آفریقا به ویژه مصر شایع بود و از آن دیار به دیگر مراکز جهان اسلام گسترش یافت.

۳. کوفی با زمینه‌های گیاهی یا کوفی مخملی: آن را بر روی زمینه‌ای از شاخه‌های درختان به هم پیوسته کتابت می‌کردند.

۴. کوفی آمیخته: به گونه‌ای است که حروف و تزیینات در هم آمیخته، که به سختی می‌توان عناصر خط را از نقش‌ها تفکیک نمود.

۵. کوفی هندسی: به علت استقامت و عمود بودن زوایای آن که مبنای هندسی دارد، متمایز گشته است. این نوع خط به وفور در مساجد عراق به ویژه ایران یافت می‌شود و آن را در قدیم هزارباف می‌گفتند و در مجموع، خواندن آن دشوار بود. ریشه این گونه خط کوفی از خطوط هندسی سه و شش و هشت ضلعی، یا دایره‌ای الهام گرفته است. آنچه مسلم است در سده دوم هجری، خط کوفی رونق بسیار یافت؛ به گونه‌ای که به جز کتابت قرآن کریم، بر روی سکه‌های رسمی خلفا نیز - از اواخر سده نخستین - خطوط کوفی ضرب می‌شد، و ترقی آن را بایستی بیشتر در زمان خلفای عباسی و نیز

توجه خاص خاندان برامکه در توسعه علم و هنر دانست. همچنین در خراسان، در آغاز حکومت سامانیان، نوعی از ظروف سفالین را با خطوط کوفی آرایش می‌دادند و آنچنان خط کوفی شهرت یافت که در تزیینات مساجد و محراب‌ها و مدارس علمی آن روزگار از آن استفاده می‌کردند. که امروزه نیز برخی از آن‌ها بر جای مانده است. یادآوری این نکته ضروری است که انتساب قرآن‌های کوفی‌ای که در برخی کتابخانه‌های ایران وجود دارد، به ائمه اطهار علیهم‌السلام نادرست است؛ زیرا شیوه نگارش خطوط کوفی آن‌ها مربوط به اواخر سده ۳ و ۴ هجری است و در این خصوص استاد صلاح الدین المنجد نیز قائل به این نظر می‌باشد و آن را طی مقاله‌ای توضیح داده است. به هر حال رفته رفته خط کوفی دستخوش دگرگونی شد و با بررسی دقیق می‌توان سیر تحوّل آن را به دست آورد. همچنین خط کوفی رایج در سده چهارم هجری، تنها خط مرسوم کتابت قرآن نبود، بلکه برخی از خطوط نیز که از ذوق سرشار ایرانیان حکایت دارد، همچون خط اصفهانی و فیرآموز (پیرآموز) تعدادی از قرآن‌های موجود از سده چهارم و پنجم هجری را شرف نگارش یافتند.

در این گزارش به معرفی دوگونه خط کهن که یکی مربوط به اوایل سده دوم و دیگری مربوط به اواخر سده چهارم هجری قمری و میان چندین نسخه کوفی دیگر در این کتابخانه بزرگ موجود می‌باشد، پرداخته‌ایم:

۱. بخشی از یک قرآن به خط کوفی کهن که بر روی پوست بُز در اوایل سده دوم هجری کتاب شده است.

این نسخه که از معدود نسخه‌های خاص می‌باشد، احتمالاً در خاورمیانه و یا شمال آفریقا کتابت شده است. سبک تزیین‌های هندسی‌ای که در آن به کار رفته به گونه‌ای است که تعیین تاریخ دقیق کتابت را دشوار می‌سازد. ولی آنچه مسلم است، از نظر شیوه خط و تزیینات آغاز و پایان هر سوره، می‌توان گفت که مربوط به نیمه نخست سده دوم هجری قمری است. هر صفحه دارای ۱۶ سطر، در اندازه « $21 \times 29/2$ سانتی‌متر» برابر با « $11/50 \times 8/25$ اینچ» و به خط کوفی بسیار زیبا و ظریف است، که بر اثر مرور زمان خطوط آن از مشکی به قهوه‌ای تغییر رنگ داده و در برخی جاها شکستگی‌هایی در حروف آن به وجود آمده است. این خطوط دارای نشانه‌هایی به رنگ‌های قرمز و گاه سبز می‌باشد. پایان و یا آغاز هر سوره، یک کتیبه به صورت یک قاب،

شامل دو بخش که یک بخش آن در طرف راست دارای دو خط موازی که به صورت مربع مستطیل در آمده و تا بیرون کادر کتابت امتداد یافته است و درون آن با خط کوفی قرمز، نام سوره را نوشته‌اند. همچنین در انتهای این کتیبه، در جبهه راست و برون از کادر و در حاشیه آن تصویری نخل مانند به وجود آورده که از رنگ‌های سبز، قرمز، زرد و قهوه‌ای استفاده شده و احتمالاً نشانه‌هایی از بهشت را تداعی ساخته است. جبهه غربی و یا چپ کتیبه از سه خط مورب قهوه‌ای با دایره‌های قهوه‌ای و قرمز و حاشیه زرد رنگ تشکیل یافته و بخشی دیگر نیز با رنگ‌های زرد، سبز، آبی و قهوه‌ای با الگوهای گوناگون آمیخته با آذین‌های نخل مانند، تزیین شده است، که گاه حالتی نظیر اهرام مصر را تداعی می‌کند. برخی از این کتیبه‌ها با طرح متقاطع و از چند آویز هلالی تشکیل شده و در داخل آن نوارهای مورب و گاه شکل زنجیرهای متصل به یکدیگر ترسیم گردیده است.

معمولاً در خطوط کوفی نخستین، کمتر از تذهیب استفاده می‌شده، مگر در موارد خاص و ضروری، کلام الله مزبور دارای تزییناتی بدون تذهیب است که خود نشانه بارز یکی از کهنترین نسخه‌های قرآن کریم موجود در جهان می‌باشد. کادرهای بین سطور به گونه‌ای اعجاب‌انگیز و یکنواخت و کتیبه‌های حاوی خطوط مورب بدون علایم تفکیک‌کننده و بدون استفاده از روش تجویدی و تلفظی است که خود نشان‌دهنده قدمت این اثر برجسته نفیس می‌باشد. معمولاً در قرآن‌های نخستین، برای مشخص ساختن آیات بین سوره‌ها چنین می‌کردند. مشابه چنین قرآنی با همین قدمت سابقاً در کتابخانه خدیویه مصر موجود بوده است.^۱ احتمال داده می‌شود، نشانه‌های آیات که در این نسخه لحاظ گردیده است، از زمان بنی امیه آغاز شده باشد. جالب آن که آغاز و پایان برخی از سوره‌ها به صورت بال تزیین یافته که ویژه قرآن‌های بسیار قدیمی است. این گونه نقش بال، یادآور گنبد مقدس مسجد الخضراء در بیت المقدس می‌باشد که گویند علامت بهشت است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این قرآن، تزیینات آغاز و پایان سوره‌ها است، که به صورت فرش‌های قدیمی ترسیم شده و این نمونه در قرآن‌ها بسیار نادر است. همچنین قوس‌های نعل اسبی معرف

۱. و نیز قرآنی که در سده دوم هجری قمری کتابت شده و در سال ۳۲۹ هجری آن را وقف مسجد جامع فسطاط مصر کرده‌اند و هم اکنون در کتابخانه ملی پاریس موجود می‌باشد، که به علت نداشتن علایم و حرکات ویژه، مربوط به سده‌های نخستین است.

نوارهایی است که در اوایل سدهٔ دوم هجری قمری در آفریقای شمالی به عنوان نوارهای کوفی شهرت داشته، و مشابه آن، همان برگ‌هایی از قرآن کوفی در کتابخانهٔ خدیویه مصر است. همچنین در بخشی از نسخه‌های اوایل سدهٔ دوم هجری قمری که نمونه‌ای از آن، بعدها در قرآن کهن صنعای یمن یافت شد، مورد استفاده بوده و در کنار یکدیگر معرّف قرآن‌هایی است که در اوایل سدهٔ دوم هجری قمری در آفریقای شمالی به کار می‌رفته است. این حالت‌های نعل‌گونه که در کنار هم قرار دارد، حالت یک ساختمان را نشان می‌دهد که قندیل‌هایی در زیر سقف‌های آن آویزان شده است. چنین به نظر می‌رسد که این حالت ویژگی تزیین تقلیدی است؛ اما روشی که در آن به کار رفته، احتمال داده می‌شود که از مسجدی الهام گرفته که دارای گلدسته باشد.

به هر حال یافتن چنین قرآنی، آن هم پس از حدود چهارده سده و با آفات و حوادثی که در طول قرون و اعصار پیشین بر آن گذشته است، بسیار نادر می‌باشد. متأسفانه بر اثر مرور زمان و طبیعت برگ‌های پوستی، سوراخ‌های کوچکی در میانهٔ صفحات و لابه‌لای خطوط به وجود آمده که بایستی به صورت علمی مرمت شود؛ ولی در عین حال، در نگهداری آن، در چند سدهٔ گذشته، نهایت دقت به کار رفته است، تا فرسوده نگردد. با کمال تأسف این قرآن که ظاهراً کامل بوده، به صورت بخش‌هایی این چنین، پراکنده نموده‌اند و مشخص نیست که دیگر اجزای آن در کجا قرار دارد. امیدواریم بتوانیم بتدریج با پی‌گیری‌های جدی، دیگر برگ‌های آن را بیابیم و آن را از پراکندگی نجات دهیم؛ زیرا این نسخه یکی از نفایس قرآن‌های کوفی موجود در جهان به شمار می‌آید.

۲. بیش از پانزده سال قبل یک جزء از قرآن کریم (جزء هشتم) به خط کوفی کهن، مربوط به سدهٔ چهارم قمری با مشخصاتی که خواهد آمد، برای کتابخانه خریداری نمودم. متأسفانه این نسخه فاقد تاریخ کتابت و نام کاتب بود. این جزء، پیشتر در کتابخانهٔ مرحوم شیخ المحدثین حاج شیخ عباس قمی قرار داشته است و پس از رحلت ایشان به فروش رفته بود. حدود یک سال بعد نیز یک جزء دیگر از قرآن کریم (جزء هفدهم) با همان مشخصات و به خط کوفی برای این کتابخانه خریداری گردید. پس از بررسی متوجه شدم که این نیز به خط همان کاتب و در همان قطع و اندازه است. خوشبختانه این نسخه، هم دارای تاریخ کتابت و هم نام کاتب بود که در سال ۳۹۲ هجری، به خط کوفی علی بن هلال (ابن بواب) در بغداد کتابت شده است. وی

از خوشنویسان طراز اول اسلامی است و در جهان از شهرتی ویژه برخوردار می‌باشد. او خوشنویسی را از محمد بن اسد و محمد بن سمسانی آموخت و آنان نیز این هنر را از ابن مقله فرا گرفته بودند. به گفته قاضی احمد منشی قمی، دختر ابن مقله نیز به علی بن هلال تعلیم خوشنویسی داد. ابن بواب قبل از خوشنویسی به نقاشی و نگارگری اشتغال داشت. سپس به تذهیب کتاب‌ها پرداخت و سرانجام به کتابت روی آورد. ذهنی^۱ گوید: «در خوشنویسی به چنان پایه‌ای رسید که یگانه روزگار خویش گردید.» هر چند گفته شده است که ابن بواب ۶۴ نسخه از قرآن کریم را کتابت کرده است، اما تنها یک نسخه کامل به خط نسخ وی در کتابخانه چستربیتی و نسخه‌ای دیگر در کتابخانه توپ قاپوسرای استانبول و نیز بخش‌هایی از قرآن از جمله همین نسخه در دیگر کتابخانه‌ها موجود می‌باشد. البته به جز قرآن، آثار دیگری نیز کتابت کرده است که در برخی از موزه‌ها از جمله همان توپ قاپوسرای در ترکیه نگهداری می‌شود.

از آنجا که جزء قبلی فاقد تاریخ کتابت بود، آن را به این نسخه ضمیمه نموده و در یک جلد قرار داده و به صورت فعلی درآوردیم. در پشت برگ آغازین جزء هشتم به خط نسخ از سده پنجم هجری چنین نوشته شده است: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِعَبْدِكَ الْمُذْنِبِ الرَّاجِي إِلَى رَحْمَةِ اللَّهِ، أَبِي سَعْدٍ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ وَ لِوَالِدَيْهِ وَ لِوَالِدِهِ وَ لِجَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ وَ لِمَنْ قَالَ آمِينَ يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ»، که ظاهراً در تملک این فرد بوده است. بر فراز صفحه آغازین جزء، یک کتیبه زرین که در حاشیه داخل آن به صورت زنجیر و نقطه‌های قهوه‌ای ترسیم شده و نیز یک شمسه خاص در دنباله آن که از کادر متن خارج شده و به صورت دو پرند که در حال پروازند و روی هم قرار گرفته‌اند و بال‌های آن‌ها گشوده است، آمده و بر بالای آن‌ها یک نیم‌تاج زرین ترسیم شده که از رنگ‌های قرمز، سبز و آبی استفاده گردیده است.

هر صفحه دارای ۵ سطر و به خط کوفی و اندازه کادر (۸×۶ سانتی‌متر) نوشته شده، اندازه جلد ۱۵×۱۰^۱/_۲ سانتی‌متر و مجموعه دو جزء یاد شده، دارای ۱۵۴ برگ می‌باشد و به شماره ۴۳۵۸ در گنجینه این کتابخانه نگهداری می‌شود. در پایان جزء هشتم یک کتیبه مستطیل باریک قرار دارد که داخل آن نیز به صورت زنجیری از زر و رنگ قهوه‌ای تزیین یافته است. مهر مرحوم آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی^۲ نیز در بالای

۱. سیر اعلام النبلاء، ج ۱۷، ص ۳۱۶.

صفحه برگ پایانی آمده است. در کنار کادر متن نیز یک شمسه کوچک از طلا به رنگ‌های آبی و سبز وجود دارد که شبیه همان شمسه آغاز نسخه، تزیین یافته و مربوط به خطوط کوفی سده‌های سوم و چهارم قمری است. سه مهر بیضی شکل در همین برگ پایانی جزء هشتم آمده که عبارتند از مهر «صارم‌الملک»، که زیر آن عبارت «زیارت شد» به خط نستعلیق نوشته شده و نیز مهر «محمد مشیر مهام خارجه» و همچنین «اعتمادالسلطنه» - کتابدار ناصرالدین شاه قاجار - با عبارت «در عرض کتابخانه همایونی زیارت شد»، آمده است و ظاهراً این جزء و جزء دیگر، هر دو در کتابخانه ناصرالدین شاه بود و آنگاه سوداگران آن‌ها را به فروش رسانیده‌اند. در پایان جزء هفدهم نیز، همین مهرها آمده است. در برگ ۳۶ همین جزء مجدداً مهر «اعتمادالسلطنه» آمده است. آغاز سوره، در برگ ۳۶، جزء هشتم، نام سوره به خط کوفی با آب طلا نوشته شده و یک شمسه، شبیه دیگر شمسه‌ها، در حاشیه آن تزیین یافته است. و مجدداً مهر «مشیر مهام خارجه» در برگ‌های ۳۳ و ۲۹، جزء هفدهم نیز آمده است.

در برگ آغاز جزء هفدهم یک کادر کامل به ابعاد «۱۰×۶ سانتی‌متر» از آب طلا و رنگ‌های سبز، مشکی و آبی تزیین شده و در میانه کادر یک شکل شبیه به قندیل مساجد قدیم ترسیم یافته است. در وسط آن یک دایره با زمینه مشکی و به خط کوفی زرین، عبارت «السَّابِعَ عَشَرَ» - که منظور جزء هفدهم است - آمده است. همچنین در اطراف داخل این کادر، بر ضلع شرقی و غربی، شکل‌هایی به صورت دایره‌های متصل به یکدیگر ترسیم شده و بر ضلع‌های شمالی و جنوبی نیز یک نیم دایره ترسیم و در آن تزییناتی به کار رفته است.

در صفحه راست برگ پایانی این جزء، یک کادر کامل است که حاشیه آن نیز به صورت زنجیر ترسیم شده و زمینه آن با نقش‌های اسلیمی کم‌رنگ تزیین گردیده و چهار سطر به خط کوفی، در داخل آن با این عبارت آمده است: «كَتَبَ هَذَا الْجَامِعَ عَلِيُّ بْنُ هِالَلٍ، بِمَدِينَةِ السَّلَامِ، سَنَةِ ثَانِي وَتِسْعِينَ وَثَلَاثِمِائَةً» و در صفحه چپ نیز، در داخل کادر با خط کوفی چنین آمده است: «حَامِدُ اللَّهِ تَعَالَى عَلَي نِعْمِهِ وَ مُصَلِّياً عَلَي نَبِيِّهِ وَ آلِهِ وَ مُسْتَغْفِراً مِنْ ذَنْبِهِ» بیشتر صفحه‌ها با دایره‌های زرین کوچکی به رنگ‌های زرد، قرمز و سبز تزیین یافته است. جلد این نسخه، تیماج قهوه‌ای ضربی است با دایره‌ای در وسط، از عصر تیموری، که اطراف آن به تازگی مرمت شده است.